

OWG 1 beeldende kunst tot 1850

De schilderijen van Jusepe Ribera en zijn navolgers verspreid over Europa

De invloed van de verspreiding op de kunst in de Nederlanden

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was er een groot aantal schilders actief in de Nederlanden. Zij beïnvloedden elkaar in hun schilderstijl en onderwerpskeuze. Er was eveneens sprake van invloed uit het buitenland, ondermeer van de Italiaanse kunstenaar Caravaggio. Hij had met name in Utrecht vele navolgers in de jaren twintig van de zeventiende eeuw. De Spaanse schilder Jusepe Ribera (1591-1652) die in Napels in Italië heeft gewerkt lijkt ook van invloed te zijn geweest. Het is goed mogelijk dat zijn schilderijen, maar ook die van zijn Napolitaanse navolgers, in de Nederlanden verspreid waren. Na het zien van deze werken kunnen andere kunstenaars geïnspireerd zijn geraakt. De relatie tussen Spanje en Napels kan van belang zijn geweest voor de verspreiding van deze werken, maar ook de relatie tussen Napels en Amsterdam. In hoeverre zijn de schilderijen van Jusepe Ribera en zijn Napolitaanse navolgers in de tweede helft van de zeventiende eeuw verspreid geweest over Europa en dan met name in de Nederlanden en heeft deze verspreiding aldaar bijgedragen aan een verandering in schilderstijl en onderwerpskeuze?

Jusepe Ribera

Jusepe Ribera wordt in 1591 in het dorp Xàtiva in Spanje geboren. Al op jonge leeftijd vertrekt hij samen met zijn familie naar Napels. Van daaruit reist hij naar verschillende Italiaanse steden waaronder naar Rome. Aldaar studeert hij aan de Accademia di San Luca. Zijn bijnaam *Lo Spagnoletto* heeft hij aan deze periode overgehouden.¹ Het is ook de naam waaronder hij in de Nederlanden bekend zou worden. Ribera raakt in Rome onder invloed van de schilderstijl van Caravaggio. In navolging van hem gaat Ribera gebruik maken van sterke lichteffecten in zijn schilderijen, hij gaat op een naturalistische manier schilderen en zijn figuren gaan een sculpturaal reliëf bezitten.² Vervolgens reist Ribera naar Parma en Modena en verblijft daar tot na de dood van zijn vader. Dit zal rond 1616 zijn geweest, het jaar waarin Ribera trouwt in Napels en zich daar definitief zal vestigen. Hij krijgt verschillende leerlingen in zijn atelier, waarvan enkele hem zijn gaan navolgen. Van Ribera's genie werd gezegd dat deze altijd geneigd was om naar de natuur te schilderen.³ Zijn beelden waren vol van waarheid en dit was naar de smaak van de Napolitanen en de Spanjaarden.⁴ Daarnaast wordt de schilderstijl van Ribera gekenmerkt door zijn robuuste schildertoets en de vele halffiguren die hij plaatst tegen een donkere achtergrond, waarbij hij gebruik maakt van sterke lichteffecten (Afb. 1).

---

¹ Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville, *Leben der berühmtesten Maler, nebst einigen Anmerkungen über ihren Character, der Anzeige ihrer vornehmsten Werke und einer Anleitung die Zeichnungen und Gemälde grosser Meister zu kennen*, Leipzig 1767-1768, p. 314.

² Elizabeth Du Gué Trapier, *Ribera*, New York 1952, p. 10.

³ Dezallier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 318.

⁴ Dezallier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 319.

Zijn figuren worden statisch weergegeven, maar zien er niet levenloos of houtrig uit.⁵ Gescheurde kleding en stukgelezen boeken zijn steeds terugkerende motieven in Ribera's schilderijen. Heiligen en geleerden kiest hij veelal tot onderwerp, mede om deze reden waren Ribera's werken zeer geliefd. Zowel in Italiaanse als in Spaanse collecties was hij goed vertegenwoordigd. Jusepe Ribera sterft dan op 5 september 1652 in Napels.

Napolitaanse navolgers

Zoals gezegd had Ribera meerdere navolgers. Onder hen kan men diegene rekenen die in Napels werkten en dicht bij Ribera's werk bleven in hun onderwerpskeuze en schilderstijl. Dit zijn welgeteld vier kunstenaars en zij zijn allen leerling van Ribera geweest. De Spanjaard Giovanni Dò (ca. 1604-1656) is de eerste navolger. Hij vertrekt in de jaren twintig van de zeventiende eeuw naar Napels en gaat bij Ribera in de leer. Hij kopieert de schilderijen van zijn meester zeer nauwkeurig en dan met name de halffiguren.⁶ Hij wordt geprezen om zijn goede coloriet.⁷ Verder is er weinig bekend over zijn werken, op enkele schilderijen na in kerken in Napels.

De tweede navolger is Bartholomeo Passante (1614-1656). Hij is niet voor 1628 vanuit het zuidoosten van Italië naar Napels zijn gereisd om in het atelier van Ribera te gaan werken.⁸ Passante heeft veel met Ribera samengewerkt aan zijn schilderijen, en dan met name aan diegenen die naar elders werden gezonden of naar het buitenland.⁹ Hun manier van werken was vrijwel identiek.

Verschillende werken van Passante zijn ons nog bekend.

De derde navolger, Cesare Fracanzano (1605-1651), is eveneens afkomstig uit het zuidoosten van Italië. Samen met zijn broer Francesco vertrekt hij naar Napels en zij gaan daar werken in het atelier van Ribera.¹⁰ Zijn broer Francesco kiest zijn eigen weg, maar Cesare blijft Ribera navolgen. Vooral zijn kleurenpalet met veel bruintinten is gelijk aan dat van Ribera.¹¹ Er zijn meerdere werken van hem bekend waarin Ribera's invloeden duidelijk te zien zijn.

De vierde navolger en tevens de belangrijkste is de Napolitaan Luca Giordano (1632-1705). Hij komt op een bijzondere manier in Ribera's atelier terecht. De onderkoning van Napels zag een eerste werk van Giordano en verwees hem door naar het atelier van zijn eerste hofschilder Jusepe Ribera.¹²

Na negen jaar besluit Giordano het atelier te verlaten en een rondreis te gaan maken door Italië.

Op deze reizen maakt hij studies en schetsen naar werken van beroemde meesters, die zijn vader verkoopt tegen hoge prijzen.¹³

---

⁵ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 1.

⁶ Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 321.

⁷ Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 321.

⁸ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 252.

⁹ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 252.

¹⁰ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 251.

¹¹ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 251.

¹² Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 384.

¹³ Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 384.

Giordano heeft altijd hard gewerkt en veel kopieën gemaakt, onder andere van werken van Ribera. Van hem werd gezegd dat hij het geluk had dat hij de schilderstijlen van de beste kunstenaars in zijn hoofd had.¹⁴ In 1692 wordt Giordano benoemd tot hofschilder aan het hof van de Spaanse koning Karel II. Hij blijft daar tot 1702 werken en ontvangt in deze jaren vele opdrachten vanuit geheel Spanje. Vervolgens keert hij weer terug naar Napels en sterft daar enkele jaren later.

Verspreiding over Europa

De schilderijen van Ribera hebben een grote verspreiding gekend in Europa en dan met name in Spanje. Dit geldt eveneens voor zijn Napolitaanse navolger Luca Giordano. Deze Spaanse werken zullen in verband met hun grote aantal verder niet worden besproken. De gegevens van de gevonden schilderijen in de overige Europese landen zijn opgenomen in drie tabellen (Bijlage 1). De eigenaren van de schilderijen, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zullen in het vervolg per land kort worden besproken.

In Engeland zijn zeven werken van Ribera terug te vinden. William Frizell en Sir Peter Lely waren de trotse bezitters. William Frizell wordt in verband gebracht met de kunsthandel voor de Koninklijke collectie onder Karel I en Karel II van Engeland.¹⁵ Sir Peter Lely was hofschilder aan het hof van de Engelse koning Karel II en een verwoed kunstverzamelaar. Hij onderhield nauwe contacten met de Nederlanden waar hij zijn opleiding had genoten.

Er was één schilderij van Ribera in Duitsland. Dit is verkocht aan de Keurvorst van Brandenburg. Hij was een kunstliefhebber en had voornamelijk Nederlandse meesters in zijn collectie.

In de Zuidelijke Nederlanden zijn er drie werken van Ribera bekend. De Antwerpenaren Peter van der Heyden en de beroemde schilder Peter Paul Rubens waren hiervan de eigenaren.

In de noordelijke Nederlanden zijn tien werken van Ribera terug te vinden. Zij waren in het bezit van zeven verschillende personen. Johannes de Renialme was een kunsthandelaar, koopman en goudsmid. Zijn eerste vrouw Margrita Bertolotti van den Heuvel was een zus van de belangrijke Italiaanse handelaar Guglielmo Bertholotti.¹⁶ Willem van Campen was woonachtig in Amsterdam en werkte voor de overheid waar hij zich bezighield met de belasting. Hij was in het bezit van vele schilderijen. Gerrit Uylenburgh was een Amsterdamse kunsthandelaar en schilder. Uylenburgh was in die tijd de belangrijkste kunsthandelaar in Amsterdam met Italiaanse schilderijen op voorraad.¹⁷ Hij onderhield veel contacten met kooplieden die op Italië handeldreven. Daarnaast reisde hij naar Italië om in contact te komen met daar werkende Nederlandse kunstenaars en via hen kunst naar de Nederlanden te exporteren.

---

¹⁴ Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 392.

¹⁵ Brian Reade, 'William Frizell and the Royal collection', *The Burlington magazine* 89 (1947) nr. 528 (maart), p. 72.

¹⁶ Informatie over het leven van Johannes de Renialme ontleend aan: The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories <<http://research.frick.org/montiasart/browserecord.php?action=browse&-recid=3592>> (10 januari 2012).

¹⁷ Friso Lammertse, Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairese. 1625-1675*, Zwolle 2006, p. 81.

Abraham Peronneau was een textielhandelaar. Hij had een grote kunstcollectie met Nederlands, Italiaanse en Franse werken.¹⁸ Jacob Dissius was een boek- en kunsthandelaar in Delft. Hij was getrouwd met Magdalena, de dochter van Pieter van Ruijven. Van Ruijven was een opdrachtgever van de schilder Johannes Vermeer. Na de dood van haar vader erft Magdalena zijn gehele schilderijencollectie en na haar overlijden komt Dissius in het bezit van de collectie.¹⁹ Maria Anna Lenaerts was getrouwd met Gysbert van Goor, de zoon van Cornelis Gijsberts Van Goor. Beiden waren kunsthandelaar en dreven handel met de landen rond de Middellandse Zee. Het laatst bekende schilderij was in het bezit van een zwangere Hollandse dame. Zij had dit werk rechtstreeks bij Ribera besteld. Bij aankomst in de Nederlanden bekeek zij het schilderij en vond het zo gruwelijk dat, volgens de overlevering, spontaan de bevalling inzette. Vervolgens werd het werk weer teruggestuurd.²⁰

Wat de Napolitaanse navolgers betreft heeft enkel Luca Giordano een grote verspreiding gekend in Europa. Vooral in Spanje, maar ook in de Nederlanden zouden schilderijen van hem verspreid zijn geweest. Het precieze aantal van deze werken en verdere specifieke gegevens zijn echter onbekend. In Frankrijk waren een aantal schilderijen van Giordano in het bezit van de Hertog van Grammont.²¹ Het gaat hier waarschijnlijk om Antoine Charles IV de Grammont. Hij was ambassadeur buitengewoon in Spanje en onderkoning van het Franse gebied Navarra in Spanje.

De enige andere navolger waarvan een werk in Europa terug te vinden is, is Bartolomeo Passante. Dit werk bevond zich in de Nederlanden en was in het bezit van Maria Anna Lenaerts, die ook een schilderij van Ribera in haar bezit had.

Samenvattend kunnen we stellen dat de werken van Ribera en zijn Napolitaanse navolgers in het bezit waren van kunstverzamelaars, personen die actief waren in de kunsthandel en/of contacten hadden in Italië. Daarnaast waren alle eigenaren in de Nederlanden woonachtig in Amsterdam of Antwerpen of de werken zijn verkocht in Amsterdam.

---

¹⁸ Willem Frijhoff, Marijke Spies, *Dutch Culture in a European Perspective. Accounting for the past, 1650-2000*, Assen 2004, p. 287.

¹⁹ Informatie over het leven van Jacob Disius ontleend aan: The Frick collection <<http://www.frick.org/exhibitions/vermeer/provenance.htm>> (16-01-2012).

²⁰ Dezalier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), pp. 320-321.

²¹ Gerard Hoet, *Catalogus of naamlyst van schilderyen, met derzelver pryzen zedert een langen reeks van jaaren zoo in Holland als op andere plaatsen in het openbaar verkogt. Benevens een verzameling van lysten van verscheyden nog in wezen zynde cabinetten*, 's Gravenhage 1752-1770, p. 266.

Spanje - Napels - Amsterdam

Uit het hierbovenstaande is gebleken, dat de werken van Ribera en Giordano, een grote verspreiding hebben gekend in Spanje. De relatie tussen Spanje en Napels in deze periode heeft hierbij zeker een rol gespeeld. Na Spanje kenden de schilderijen de grootste verspreiding in de Noordelijke Nederlanden. De relatie tussen Napels en Amsterdam is hierbij van belang aangezien alle teruggevonden schilderijen zich in Amsterdam bevonden.

Vanaf 1506 maakte Napels deel uit van het Spaanse koninkrijk. Napels was rond 1600 uitgegroeid tot een welvarende stad met het meeste aantal inwoners na Parijs.²² Daarnaast was Napels een belangrijke handelshaven in het Middellandse Zeegebied. Over het algemeen werd het Spaanse bestuur geaccepteerd. De voornaamste reden hiervoor was dat het Turkse rijk een bedreiging vormde en de Italianen maar al te goed beseften dat ze Spanje nodig hadden om hen te beschermen.²³ Het bestuur van Napels was in handen van een onderkoning, die diende als de vervanger voor de Spaanse monarch. Deze Spaanse onderkoningen traden vaak op als opdrachtgever van een kunstenaar en via hen kon men in contact komen met het Spaanse hof om ook daar opdrachten te verkrijgen. Eén van deze onderkoningen was de hertog van Alcalá. In 1629 werd hij benoemd tot onderkoning van Napels. Hij onderscheidde zich al snel als patroon in de kunsten en literatuur.²⁴ Met name voor Ribera was hij een belangrijke opdrachtgever. De hertog wenste een reeks van vijf wijze mannen geschilderd door Ribera. Bij zijn vertrek in 1631 heeft de hertog mogelijk werken van Ribera mee terug genomen naar Spanje en zo de koning enthousiast gemaakt voor diens werk. In de jaren daarna groeit namelijk het aantal schilderijen van Ribera binnen de Koninklijke collecties en de particuliere collecties van de Spaanse adel.²⁵

Tot 1648 en de Vrede van Westfalen waren Spanje en haar eigendommen officieel afgeschermd voor de Noordelijke Nederlanden.²⁶ Dit bemoeilijkte de handel tussen Napels en Amsterdam aanzienlijk. Na 1648 kwam de handel weer op gang en bloeide als nooit tevoren. Amsterdam was in deze periode één van de grootste overslaghavens in Europa. Veel goederen, waaronder schilderijen, werden daar opgeslagen voor later transport of verkoop. De handel in het Middellandse Zeegebied was zeer belangrijk voor de Nederlanden. In de belangrijkste havens van het Middellandse Zeegebied werd een Nederlandse consul aangesteld en zo ook in Napels. Het was de taak van de consul om de Nederlandse schepen te beschermen. Hij moest de interesses van de kooplieden in de gaten houden en daarvoor zorgdragen.

---

²² Giovanni Lombardi, 'People, their Experiences and Merchant Practices in a Port-city. Naples as a Mediterranean Crossroads in the Modern Age', *The Historical Review* 7 (2010), p. 77.

²³ J.N. Hillgarth, *The mirror of Spain. 1500-1700. The formation of a myth*, Ann Arbor 2004, p. 298.

²⁴ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 50.

²⁵ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 53.

²⁶ Christine Skeeles Schloss, *Travel, trade, and temptation. The Dutch italianate harbor scene. 1640-1680*, Ann Arbor 1982, p. 33.

Eveneens moest er opgelet worden dat de kooplieden niet in hun rechten werden beperkt.²⁷ De Nederlandse consul speelde ook een rol in de kunsthandel en de verscheping van deze werken. Van Nederlandse schilderijen is bekend dat deze vanuit Amsterdam werden overgebracht naar Texel en van daaruit per schip, samen met andere handelswaar, naar Napels werden vervoerd en omgekeerd.

Mogelijkheden voor verspreiding

Om na te gaan hoe de schilderijen van Ribera en zijn navolgers hun weg hebben kunnen vinden naar de overige Europese landen, zal er ook gekeken moeten worden naar de rol die verschillende partijen hierbij speelden. Men moet dan denken aan de rol van de kunstenaars, de opdrachtgevers, tussenpersonen, handelaren en de uiteindelijk bezitters van de werken.

Gysbert van Goor had een werk van Ribera in zijn bezit. Hij en zijn vader waren beide actief in de handel met het Middellandse Zeegebied. Dit blijkt uit het feit dat Gysbert in 1670 en 1671 één van de directeurs is geweest van *den Levantschen Handel en Navigatie van de Middellandsche Zee*. Zijn vader Cornelis Gijsberts van Goor is vijftien keer directeur geweest in de jaren 1636-1668.²⁸ Van hem is verder bekend dat hij een levendige handel onderhield met Italië, vooral met de steden Napels en Messina op Sicilië.²⁹ Zijn vaste handelscontact in Messina, Giacomo di Battista, werkte tevens als makelaar van Prins Ruffo van Sicilië. Zo gebeurde het dat Van Goor op moest treden als tussenpersoon bij de verkoop van het schilderij *Aristoteles* van Rembrandt aan Prins Ruffo in 1654. Van deze Prins Ruffo is bekend dat hij meerdere Ribera's in zijn bezit had en ook persoonlijk briefcontact met de schilder onderhield. Na een brief van Ribera volgde een nieuwe aanwinst voor zijn collectie.³⁰ Het is dus goed mogelijk dat Cornelis van Goor via zijn handelscontact met Prins Ruffo, die weer contact had met Ribera, een werk van Ribera heeft gekocht. Dit is vervolgens in de collectie van zijn zoon Gysbert terecht gekomen. Een andere optie is dat Gysbert zijn eigen Italiaanse handelscontacten heeft aangewend om in het bezit te komen van een Ribera.

Prins Ruffo van Sicilië kocht echter nog twee andere schilderijen van Rembrandt. De Nederlandse consul op Sicilië destijds, Giovanni Battista van den Broeck, ook wel Vallebrot genoemd, kreeg van Ruffo deze bestelling door. Nu onderhield Vallebrot verschillende handelscontacten in de Nederlanden en één daarvan was Isaack Just. Via Just zijn de schilderijen *Homerus* en *Alexander de Grote* van Rembrandt vanuit Texel per schip naar Sicilië verzonden. Deze Isaack Just is mogelijk familie van Elisabeth Juyst.³¹ De vrouw waarmee Gerrit Uylenburgh in 1666 trouwde.

---

²⁷ Jaques de L'Espine Le Moine, Isaac le Long, *De koophandel van Amsterdam. Naar alle gewesten des werelds. Bestaande, in een verhandeling, van de waaren en koopmanschappen ... als mede: een verhandeling over de wisselbank, beurs en koorenbeurs ... eerst ontworpen*, vol. 2, Rotterdam 1753⁷ (1753), p. 723.

²⁸ de L'Espine Le Moine, Isaac le Long 1753 (zie noot 27), p. 715-716.

²⁹ Jeroen Giltaij, *Ruffo en Rembrandt. Over een Siciliaanse verzamelaar in de zeventiende eeuw die drie schilderijen bij Rembrandt bestelde*, 1997, p. 36.

³⁰ Giltaij 1997 (zie noot 29), p. 171.

³¹ Giltaij 1997 (zie noot 29), p. 43.

Zij was de dochter van een aanzienlijk koopman.³² Deze Gerrit Uylenburg had twee schilderijen van Ribera in zijn bezit. Zijn familiebanden met Isaack Just kunnen ervoor gezorgd hebben dat hij in het bezit kwam van deze werken.

Een andere mogelijkheid is dat Uylenburgh via de eerder genoemde Gysbert van Goor in het bezit is gekomen van de schilderijen. In 1675 kwam Uylenburgh namelijk in financiële problemen en verschenen er 27 schuldeisers bij de Desolate Boedelkamer in Amsterdam, onder wie Gysbert van Goor.³³

Gerrit Uylenburgh verkoopt in 1671 een Ribera aan de keurvorst van Brandenburg en zo vindt een werk van Ribera zijn weg naar Duitsland. Friedrich Wilhelm, Keurvorst van Brandenburg, had een delegatie naar Uylenburgh gestuurd met de opdracht om kunst van hem te kopen. We weten niet hoe het contact tussen Uylenburgh en de keurvorst tot stand is gekomen. Uylenburgh kan hiertoe zelf het initiatief genomen hebben.

Zo stuurde Johannes de Renialme, in 1650 de keurvorst een brief met daarbij een lijst waar zijn complete voorraad op stond.³⁴ Deze Renialme had toevallig ook twee werken van Ribera in zijn bezit. Waarschijnlijk verkregen via de Italiaanse broer van zijn vrouw.

De uit Antwerpen afkomstige Gaspar de Roomer heeft een belangrijke rol gespeeld bij de verspreiding van schilderijen. De familie De Roomer ontplooide rond 1600 intense handelsactiviteiten op de as Napels-Antwerpen.³⁵ Gaspar vertrekt al op jonge leeftijd naar Napels en groeit daar uit tot een scheepsmagnaat en reder met vele Europese contacten. Hij verschaftte eveneens als grootbankier leningen aan de Spaanse onderkoningen en aan het Spaanse hof.³⁶ Daarnaast was Gaspar de Roomer een groot kunstverzamelaar en handelaar, die nauwe contacten onderhield met Jusepe Ribera, Luca Giordano en Bartolomeo Passante. Dit zijn juist diegene waarvan de werken over Europa en dan met name in de Nederlanden verspreid zijn geweest. Van De Roomer is dan ook bekend dat hij schilderijen naar de zuidelijke Nederlanden verscheepte die van daaruit over de rest van Europa werden verspreid.³⁷

De Roomer was een groot fan van Ribera. In zijn paleis in Monteoliveto had hij twaalf zalen vol met kunst hangen. De werken van Ribera kregen in deze zalen een ereplaats toegewezen.³⁸ Hij had eveneens een zwak voor de leerlingen van Ribera, waaronder Bartolomeo Passante. Hem nam hij in bescherming en zorgde ervoor dat zijn schilderijen werden verkocht in binnen-en buitenland.

---

³² Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 72.

³³ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 274.

³⁴ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 81.

³⁵ Bert Timmermans, *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld*, Amsterdam 2008, p. 58.

³⁶ Timmermans 2008 (zie noot 35), p. 58.

³⁷ Maurice Vaes, *Cornelle de Wael 1592-1667*, Rome 1925, p. 64.

³⁸ Vaes 1925 (zie noot 37), p. 56.

Zo was er een werk van Passante in het bezit van de Amsterdamse familie Van Goor. De vrouw van Gysbert, Maria Anna, had een broer in Antwerpen wonen die daar koopmantapissière was.³⁹ Het is dus goed mogelijk dat het werk van Passante naar Antwerpen is verscheept en is doorverkocht via de broer van Maria Anna.

Gaspar de Roomer onderhield ook goede contacten met Luca Giordano. Giordano bouwde in zijn carrière een internationale reputatie op, te danken aan zijn vele reizen binnen Italië. Hij stond ook in nauw contact met Spaanse verzamelaars, waardoor hij van 1692 tot 1702 aan het Spaanse hof kon werken. De hem bekende Napolitaanse handelaren dienden als bedrijfsadviseurs, opdrachtgevers en exporteurs van zijn werken.⁴⁰ En één van deze handelaren was Gaspar de Roomer. Hij heeft een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van Giordano's schilderijen. In Italiaanse bronnen uit die periode wordt al geschreven over de vele schilderijen van Giordano die in Holland te vinden zijn.⁴¹

Een goed voorbeeld van de manier waarop schilderijen via het Spaanse hof verspreid konden raken is *Het verhaal van Psyche* in twaalf stukken van Giordano. Deze waren in het bezit van koning Karel II van Spanje. Zij waren geschilderd voor de koningin van Spanje. Er staat beschreven dat deze werken na het overlijden van de koning in 1700 naar de Franse hertog van Grammont zijn gegaan.⁴²

In Engeland had de schilder Sir Peter Lely werken van Ribera in zijn bezit. Hij was een goede vriend en tevens handelscontact van Gerrit Uylenburgh.⁴³ Samen hebben ze een flink aantal schilderijen verhandeld, waaronder misschien wel werken van Ribera.

De vier schilderijen van Ribera in het bezit van William Frizell, staan op een lijst van schilderijen die zijn verkocht aan Karel II van Engeland. Het is zeker dat Frizell op 24 maart 1636 vanuit Engeland naar Italië is vertrokken. Uit een brief van oktober kunnen we opmaken dat Frizell in Napels verbleef.⁴⁴ Het is goed mogelijk dat Frizell daar de schilderijen verworven heeft.

Invloed in de Nederlanden

Enkele Nederlandse kunstenaars lijken inderdaad beïnvloed te zijn door Ribera en zijn Napolitaanse navolgers. Voor een goede vergelijking heb ik gekeken naar schilderijen van Ribera en zijn navolgers, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw, in de Nederlanden waren en die kenmerkend zijn voor hen wat betreft onderwerpskeuze en schilderijstijl. Het gaat hier met name om schilderijen van de H. Hiëronymus, St. Petrus en schilderijen van geleerden.

---

³⁹ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 280.

⁴⁰ Neil De Marchi en Hans J. van Miegroet, *Mapping markets for paintings in Europe 1450-1750*, Turnhout 2006, p. 372.

⁴¹ De Marchi en Van Miegroet 2006 (zie noot 40), p. 375.

⁴² Hoet 1752-1770 (zie noot 21), p. 266.

⁴³ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 264.

⁴⁴ Reade 1947 (zie noot 15), p. 72.

De eerste kunstenaar is Adriaan Cornelisz. Van Linschoten (1590-1677). Het is onduidelijk bij wie hij in de leer is geweest. Er zijn mensen die menen dat hij een leerling van Ribera is geweest.⁴⁵ Dit is mogelijk want hij heeft een reis gemaakt naar Italië. Er zijn eigenlijk geen werken van hem bewaard gebleven. Wel zijn er prenten van Nicolas Verkolje naar schilderijen van Van Linschoten en zo ook van het schilderij *St. Petrus* (Afb. 2). Hierop is duidelijk de brede penseelstreek van Van Linschoten te zien.⁴⁶ Hij schilderde fors net als Ribera deed. Qua onderwerp en de uitwerking daarvan lijkt Van Linschoten eveneens door Ribera beïnvloed te zijn. Het schuin gehouden hoofd, de lichtgeopende mond, de gevouwen handen en de brede mantel over de schouders van Petrus, zijn vrijwel identiek aan die op het schilderij van *St. Petrus* van Ribera (Afb. 1).

De tweede schilder is Hendrick van Someren (1615-1684). Zijn vader had in 1601 in Rome de oudste dochter van de Brusselse schilder Aert Mijtens getrouwd, die als schilder voor langere tijd in Napels heeft gewerkt.⁴⁷ In Napels had Van Someren dus al relaties en hij vertrok dan ook rond 1636 naar deze stad. Rond 1652 vestigde hij zich weer in Amsterdam. Van Someren is vrijwel zeker een leerling van Ribera geweest. In zijn onderwerpskeuze en schilderstijl vertoont hij grote overeenkomsten met Ribera. Als we zijn *H. Hiëronymus* vergelijken met de *H. Hiëronymus* van Ribera zien we hetzelfde motief van de uitgerolde boekrol (Afb. 3 en 4). Ook zien we bij beiden een tafel met daarop boeken en een schedel. Hiëronymus met zijn uitgemergelde lijf, gehuld in een rode mantel, leunt op deze tafel. Het naakt bij Ribera ziet daarentegen wel aanmerkelijk rossiger en droger als bij Van Linschoten. De kleuren bij Ribera doen sterker van zich spreken.⁴⁸

De derde kunstenaar is Bartholomeus Maton (1641-1646 – 1684-1704). Van hem is weinig bekend. Hij werd geboren in Leiden en wordt vermeld als een leerling van Gerrit Dou op 24 mei 1669. In 1679 vertrekt hij naar Zweden, maar keert terug in november 1680 om zijn testament op te laten maken in Amsterdam. Maton heeft in zijn schilderijen gebruik gemaakt van bepaalde motieven die kenmerkend zijn voor de schilderijen van Ribera en Giordano. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam kan hij schilderijen van deze meesters hebben gezien. Maton schildert in zijn *Astronoom* een passer op een globe (Afb. 5). Dit motief is ook terug te zien bij schilderijen van Ribera en Giordano (Afb. 6 en 7). Een ander overgenomen motief is te zien op het schilderij *Kluizenaar in zijn cel* (Afb. 8). Hier is een halffiguur afgebeeld, staand aan een tafel met een boek. Hij keert zijn hoofd weg en heeft een lichtgeopende mond. Dit werk vertoont overeenkomsten met *Een filosoof* van Ribera (Afb. 9).

---

⁴⁵ Arnold Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, dl. 1, Maastricht 1943-1953, p. 114.

⁴⁶ A. Bredius, 'De schilder Adriaen Cornelisz. van Linschoten, Geboren te Delft 1590 (?). Overleden te 's Gravenhage Juli 1677', *Oud-Holland* 2 (1884), pp. 188.

⁴⁷ G.J. Hoogewerff, 'Hendrick van Somer, schilder. Nachfolger von Ribera', *Oud-Holland* 60 (1943), pp. 159.

⁴⁸ Hoogewerff 1943 (zie noot 47), p. 166.

De vierde en laatste schilder is Jacob Toorenvliet (1640-1719).⁴⁹ Hij werd evenals Maton in Leiden geboren en is ook een leerling van Gerrit Dou geweest. Hij vertrekt rond 1670 naar Rome en wordt daar lid van het Nederlandse gezelschap van kunstenaars, de Bentveughels. Hij reist vervolgens via Venetië naar Wenen. Hij keert dan terug naar de Nederlanden waar ook hij in 1680 zijn testament opmaakt in Amsterdam. De schilderijen van Toorenvliet vertonen veel overeenkomsten met werken van de Franse meester Claude Vignon (1593-1670) die ook in Rome heeft gewerkt. Echter, één bepaald motief lijkt Toorenvliet overgenomen te hebben van Ribera, namelijk het leunen op een boek dat geplaatst is voor de borst (Afb. 10). Dit is te zien op Toorenvliets *Portret van een geleerde* (Afb. 11).

Kortom, de schilderijen van Ribera en zijn Napolitaanse navolgers hebben een redelijk grote verspreiding gekend over Europa en dan met name in Spanje. Verdere verspreiding is beperkt gebleven tot de Nederlanden, Engeland en Duitsland. De schilderijen zijn verspreid geraakt via de handel met de landen rond de Middellandse Zee. De kunstenaars zelf speelden ook een rol bij de verspreiding, doordat zij in nauw contact stonden met het Spaanse hof en Nederlandse handelaren in Napels. Wat betreft de invloed van de verspreide schilderijen op de schilderijstijl en onderwerpskeuze in de Nederlanden, kunnen we stellen dat dit inderdaad het geval was. Hierbij moet wel de opmerking worden gemaakt, dat drie van de vier bovengenoemde schilders, ook in Italië zijn geweest. Aldaar hebben zij ook de werken van Ribera en zijn navolgers kunnen bewonderen. Alleen Bartholomeus Maton lijkt te zijn beïnvloed na het zien van hun schilderijen in de Nederlanden.

---

⁴⁹ Eric J. Sluijter, Marlies Enklaar, Paul Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge, 1630-1760*, uitgave bij tent., Leiden (Stedelijk Museum De Lakenhal), 1988, p. 239.

Literatuurlijst

Anoniem, 'Sir Peter Lely's collection', *The Burlington magazine* 83 (1943) nr. 485 (augustus), pp. 185-191.

d'Argenville, Antoine-Joseph Dezallier, *Leben der berühmtesten Maler, nebst einigen Anmerkungen über ihren Character, der Anzeige ihrer vornehmsten Werke und einer Anleitung die Zeichnungen und Gemälde grosser Meister zu kennen*, Leipzig 1767-1768.

Bredius A., 'De schilder Adriaen Cornelisz. van Linschoten, Geboren te Delft 1590 (?). Overleden te 's Gravenhage Juli 1677', *Oud-Holland* 2 (1884), pp. 135-140.

De Marchi, Neil en Hans J. van Miegroet, *Mapping markets for paintings in Europe 1450-1750*, Turnhout 2006.

Du Gué Trapier, Elizabeth, *Ribera*, New York 1952.

Frijhoff Willem, Marijke Spies, *Dutch Culture in a European Perspective. Accounting for the past, 1650-2000*, Assen 2004.

Giltaij, Jeroen, *Ruffo en Rembrandt. Over een Siciliaanse verzamelaar in de zeventiende eeuw die drie schilderijen bij Rembrandt bestelde*, 1997.

Hillgarth, J.N., *The mirror of Spain. 1500-1700. The formation of a myth*, Ann Arbor 2004.

Hoet, Gerard, *Catalogus of naamlyst van schilderyen, met derzelver pryzen zedert een langen reeks van jaaren zoo in Holland als op andere plaatzen in het openbaar verkogt. Benevens een verzameling van lysten van verscheyden nog in wezen zynde cabinetten*, 's Gravenhage 1752-1770.

Hoogewerff, G.J., 'Hendrick van Somer, schilder. Nachfolger von Ribera', *Oud-Holland* 60 (1943), pp. 158-172.

Houbraken, Arnold, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen*, dl. 1, Maastricht 1943-1953.

Lammertse, Friso, Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairesse. 1625-1675*, Zwolle 2006.

Le Moine, Jaques de L'Espine, Isaïc le Long, *De koophandel van Amsterdam. Naar alle gewesten des werelds. Bestaande, in een verhandeling, van de waaren en koopmanschappen ... als mede: een verhandeling over de wisselbank, beurs en koorenbeurs ... erst ontworpen*, vol. 2, Rotterdam 1753⁷ (1753).

Lombardi, Giovanni, 'People, their Experiences and Merchant Practices in a Port-city. Naples as a Mediterranean Crossroads in the Modern Age', *The Historical Review* 7 (2010), pp. 77-97.

Reade, Brian, 'William Frizell and the Royal collection', *The Burlington magazine* 89 (1947) nr. 528 (maart), pp. 70-75.

Schloss, Christine Skeeles, *Travel, trade, and temptation. The Dutch italianate harbor scene. 1640-1680*, Ann Arbor 1982.

Timmermans, Bert, *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld*, Amsterdam 2008.

Vaes Maurice, *Corneille de Wael 1592-1667*, Rome 1925.

Overige bronnen

The Frick collection <<http://www.frick.org/exhibitions/vermeer/provenance.htm>> (16-01-2012).

The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories

< <http://research.frick.org/montiasart/findrecords.php?-lay=montias2weball> > (10-01-2012).

The Getty provenance index databases <<http://piprod.getty.edu/starweb/pi/servlet.starweb>> (10-01-2012).

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1. Jusepe Ribera, *St. Petrus*, ca. 1627-1629, olieverf op doek, 75 x 63 cm, Hermitage, Sint Petersburg. Foto: Wikimedia commons
<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jos%C3%A9_de_Ribera_-_St_Peter_-_WGA19372.jpg>
(15 januari 2012).

Afb. 2. Nicolaas Verkolje, *St. Petrus*, mezzotint naar een schilderij van Adriaen Cornelisz. van Linschoten, ca. 1690-1715, papier, 262 x 178 mm, The British Museum, Londen. Foto: British Museum
<http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/search_object_image.aspx> (15 januari 2012).

Afb. 3. Hendrick van Someren, *De H. Hiëronymus*, ca. 1650, olieverf op doek, 127,6 x 101,6 cm, bewaarplaats niet teruggevonden. Foto: RKD
<<http://www.rkd.nl/rkddeb/%28sitlym45r352pc45x2f1ab45%29/photo.aspx?maxphotos=2>> (15 januari 2012).

Afb. 4. Jusepe Ribera, *St. Hiëronymus*, 1637, olieverf op doek, 128,5 x 102 cm, Galleria Doria Pamphilj, Rome. Foto: Wikimedia commons
<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jos%C3%A9_de_Ribera_-_St_Jerome_-_WGA19364.jpg>
(15 januari 2012).

Afb. 5. Bartholomeus Maton, *De astronoom*, 1656-1704, olieverf op paneel, 37 x 29 cm, Hermitage, Sint Petersburg. Foto: RKD
<<http://www.rkd.nl/rkddeb/%28sitlym45r352pc45x2f1ab45%29/photo.aspx?maxphotos=1>> (15 januari 2012).

Afb. 6. Jusepe Ribera, *Een astronoom*, 1638, olieverf op doek, Worcester Art Museum, Massachusetts. Foto: Worcester Art Museum
<<http://www.infinitypond.com/WAM/astronomer.html>> (15 januari 2012).

Afb. 7. Luca Giordano, *Heraclitus*, 1650-1674, olieverf op doek, Pinacoteca Tosio Martinengo, Brescia. Foto: Wikisource <<http://en.wikisource.org/wiki/File:Giordano-heraclito-brescia-pinacoteca-tosio-martinengo.jpg>> (15 januari 2012).

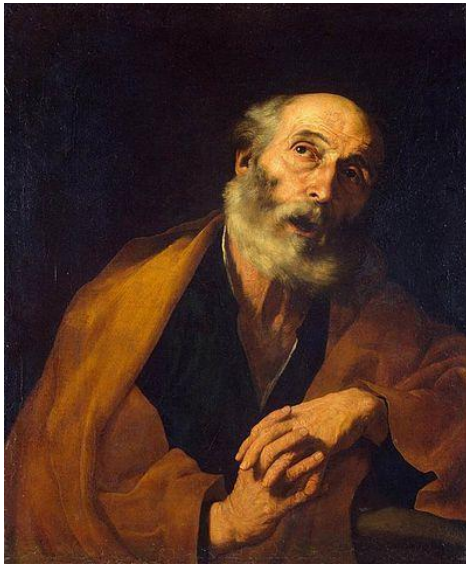
Afb. 8. Bartholomeus Maton, *Kluizenaar in zijn cel*, 1658-1684, olieverf op paneel, 28 x 21 cm, Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam. Foto: RKD
<<http://www.rkd.nl/rkddeb/%28sitlym45r352pc45x2f1ab45%29/photo.aspx?maxphotos=1>> (15 januari 2012).

Afb. 9. Jusepe Ribera, *Een filosoof*, 1637, olieverf op doek, 124,1 x 98,3 cm, Wadsworth Atheneum Museum of Art, Hartford. Foto: Bowdoin College Museum of Art <<http://www.bowdoin.edu/art-museum/exhibitions/2010/wadsworth-atheneum.shtml>> (15 januari 2012).

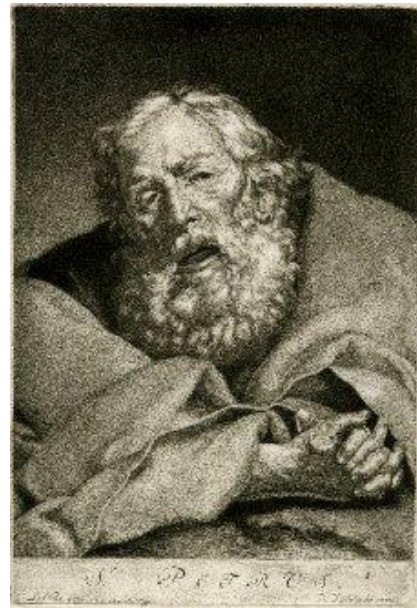
Afb. 10. Jusepe Ribera, *Een filosoof*, 1631-1632, olieverf op doek, 127 x 91,4 cm, Hermitage, St. Petersburg. Foto: La fórmula del lápiz <<http://laformuladelapiz.wordpress.com/2010/08/20/ciencia-y-compas-i/>> (15 januari 2012).

Afb. 11. Jacob Toorenvliet, *Portret van een geleerde*, 1680-1719, penseel in kleur op paier, 235 x 230 mm, Galerie Koller, Zürich. Foto: RKD <<http://www.rkd.nl/rkddb/%28nh3cmp45t4c4am3i5gz0q055%29/photo.aspx?maxphotos=1>> (15 januari 2012).

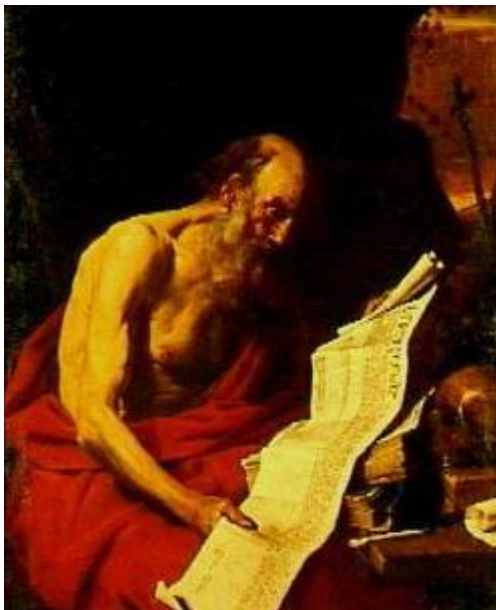
Afbeeldingen

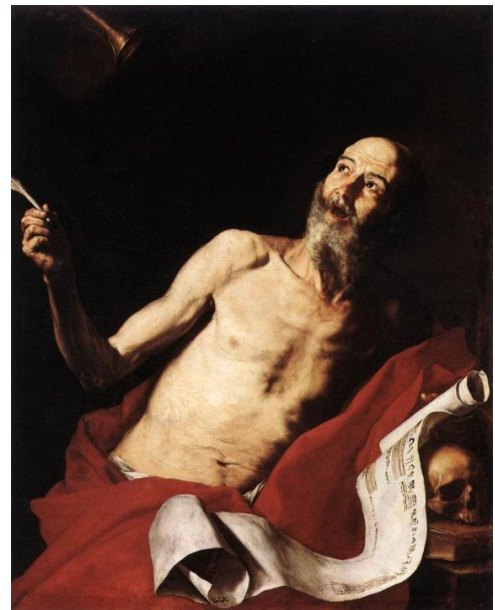
Afb. 1. Jusepe Ribera, *St. Petrus*, ca. 1627-1629, olieverf op doek, 73 x 63 cm, Hermitage, Sint Petersburg.

Afb. 2. Nicolaas Verkolje, *St. Petrus*, mezzotint naar een schilderij van Adriaen Cornelisz. van Linschoten, ca. 1690-1715, papier, 262 x 178 mm, The British Museum, Londen.

Afb. 3. Hendrick van Someren, *De H. Hiëronymus*, ca. 1650, olieverf op doek, 127,6 x 101,6 cm, bewaarplaats niet teruggevonden.

Afb. 4. Jusepe Ribera, *St. Hiëronymus*, 1637, olieverf op doek, 128,5 x 102 cm, Galleria Doria Pamphilj, Rome.

Afb. 5. Bartholomeus Maton, *De astronoom*, 1656-1704, olieverf op paneel, 37 x 29 cm, Hermitage, Sint Petersburg.

Afb. 6. Jusepe Ribera, *Een astronoom*, 1638, olieverf op doek, 78,5 x 98 cm, Worcester Art Museum, Massachusetts.

Afb. 7. Luca Giordano, *Heraclitus*, 1650-1674, olieverf op doek, 133 x 98 cm, Pinacoteca Tosio Martinengo, Brescia.

Afb. 8. Bartholomeus maton, *Kluizenaar in zijn cel*, 1658-1684, olieverf op paneel, 28 x 21 cm, Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

Afb. 9. Jusepe Ribera, *Een filisoof*, 1637, olieverf op doek, 124,1 x 98,3 cm, Wadsworth Atheneum Museum of Art, Hartford.

Afb. 10. Jusepe Ribera, *Een filosoof*, 1631-1632, olieverf op doek, 127 x 91,4 cm, Hermitage, St. Petersburg.

Afb. 11. Jacob Toorenvliet, *Portret van een geleerde*, 1680-1719, penseel in kleur op papier, 235 x 230 mm, Galerie Koller, Zürich.

Bijlage 1

Schilderijen Jusepe Ribera

Datum en plaats	Titel	Persoon verkoop/inventaris
Noordelijke Nederlanden		
Amsterdam 1616-1652	Een Ixion ⁵⁰	Onbekend
Amsterdam 20-06-1657	Sint Pieter	Johannes de Renialme
Amsterdam 20-06-1657	Een dito (stuck?) ⁵¹	Johannes de Renialme
Amsterdam 10-10-1661	Een naect model	Willem van Campen
Amsterdam 10-10-1661	Een Prometheus ⁵²	Willem van Campen
Amsterdam 1671	Beul met het hoofd ⁵³ van Johannes de Doper	Gerrit Uylenburgh
Amsterdam 28-03-1673	Eenen biddende Levit oft priester ⁵⁴	Maria Anna Lenaerts
Amsterdam 1674 (?)	Een gezicht ⁵⁵	Abraham Peronneau
Amsterdam 27-04-1675	Een Philosoph ⁵⁶	Gerrit Uylenburgh
Amsterdam 16-05-1696	Christoffel ⁵⁷	Jacob Dissius

Schilderijen Luca Giordano en Bartolomeo Passante

Datum en plaats	Titel	Persoon verkoop/inventaris	Kunstenaar
Noordelijke Nederlanden			
Amsterdam 28-03-1673	Een verloren soon ⁵⁸	Maria Anna Lenaerts	Bartolomeo Passante
Frankrijk/Spanje			
Navarra (?) 1700	De historie van Psyche in twaelf stucken ⁵⁹	Hertog van Grammont	Luca Giordano

⁵⁰ Dezallier Dezallier d'Argenville 1767-1768 (zie noot 1), p. 320.

⁵¹ Twee schilderijen in het bezit van Johannes de Renialme ontleend aan: The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories <<http://research.frick.org/montiasart/browserecord.php?action=browse&-recid=3592>> (10 januari 2012).

⁵² Twee schilderijen in het bezit van Willem van Campen ontleend aan: The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories <<http://research.frick.org/montiasart/browserecord.php?action=browse&-recid=42429>> (10 januari 2012).

⁵³ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 91.

⁵⁴ Eén schilderij in het bezit van Maria Anna Lenaerts ontleend aan: The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories <<http://research.frick.org/montiasart/browserecord.php?action=browse&-recid=47192>> (10 januari 2012).

⁵⁵ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 249.

⁵⁶ Eén schilderij in het bezit van Gerrit Uylenburgh ontleend aan: The Getty provenance index databases <<http://piprod.getty.edu/starweb/pi/servlet.starweb>> (10 januari 2012).

⁵⁷ Hoet 1752-1770 (zie noot 21), p. 35.

⁵⁸ Eén schilderij in het bezit van Maria Anna Lenaerts ontleend aan: The Montias database of 17th Century Dutch Art Inventories <<http://research.frick.org/montiasart/browserecord.php?action=browse&-recid=47171>> (10 januari 2012).

⁵⁹ Hoet 1752-1770 (zie noot 21), p. 266.

Schilderijen Jusepe Ribera

Datum en plaats	Titel	Verkoop/inventaris
Zuidelijke Nederlanden		
Antwerpen 1640	De gevangenneming van Christus in de Tuin	Peter Paul Rubens
Antwerpen 1640	Een Banket	Peter Paul Rubens
Antwerpen 1642	H. Hiëronymus ⁶⁰	Peter van der Heyden
Duitsland		
Potsdam 1671	Beul met het hoofd van Johannes de Doper ⁶¹	Friedrich Wilhelm van Brandenburg
Engeland		
Londen 1662	Christus verraden in de Tuin	William Frizell
Londen 1662	Christus geneest de zieken	William Frizell
Londen 1662	Johannes de Doper met het Lam	William Frizell
Londen 1662	Een groot stuk van Martha en Maria met Christus ⁶²	William Frizell
Londen 18-04-1682	Een Prometheus	Sir Peter Lely
Londen 18-04-1682	Een hoofd van een filosoof (levensgroot) ⁶³	Sir Peter Lely
Londen 14-06-1689	Een hoofd van een oude man ⁶⁴	Onbekend

---

⁶⁰ Du Gué Trapier 1952 (zie noot 2), p. 252.

⁶¹ Lammertse en Van der Veen 2006 (zie noot 17), p. 91.

⁶² De vier schilderijen van William Frizell in: Reade 1947 (zie noot 15), pp. 73-74.

⁶³ De twee schilderijen van Sir Peter Lely in: Anoniem, 'Sir Peter Lely's collection', *The Burlington magazine* 83 (1943) nr. 485 (augustus), p. 186.

⁶⁴ Schilderij verkocht op een Londense veiling ontleend aan: The Getty provenance index databases <<http://piprod.getty.edu/starweb/pi/servlet.starweb>> (10 januari 2012).

